

ТЕЛЖАН
ШОНАНҰЛЫ

ЖЕР

тағдыры

ЕЛ

тағдыры

Телжан ШОНАНҰЛЫ

ЖЕР
тағдыры
ЕЛ
тағдыры

(Қазақстан Республикасының Білім министрлігі
көмекші оқу құралы ретінде ұсынған)

Алматы, «Санат» 1995

ББК 63.3 (2 Қаз.)5
Ш 78

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

Бұл кітап көрнекті энциклопедист-ғалым, білікті педагог Телжан Шонанұлының туғанына 100 жыл толу мерейтойына арналады.

Басылымды дайындап, соңғы сөзін жазған және библиографиясын түзгендер: тарих ғылымының докторы, профессор Ә. Тәкенов, Қазақстан Республикасы ҰҒА-ның ғылыми қызметкері Б. Байғалиев, араб әрпінен қазіргі жазуымызға көшірген Г. Жүгенбаева.

Шонанұлы Т.

Ш—78 Жер тағдыры — ел тағдыры. 2-басылуы (Көмекші оқу құралы). — Алматы, «Санат», 1995. — 224 бет. ISBN 5-7090-0094-9

Қазақ халқының ардақты перзенті, көрнекті ғалым Телжан Шонанұлы 1937 жылы жазықсыз жазаның құрбаны болды. Автор бұл еңбегінде қазақтардың бұрынғы жер иелену тарихына, жерге деген көзқарасына, патшалық отарлау саясатына назар аударады. Ресей империясының ұлан-байтақ қазақ жеріне ынтыға көз салу себебін, бұл жолдағы айла-шарғысын, құйтырқы саясатын жан-жақты дәлелдей келіп, оның ақыры неге апарып соққанын, Кеңес үкіметі дәуірінде қазақтарды жерге қалай орналастыру керектігін көрсетеді.

Еңбек 1923 жылы жазылып, 1926 жылы «Қазақ жер мәселесі тарихы» деген атпен Ташкентте тұңғыш рет басылып шыққан. Баспа тарапынан бүгінгі талапқа сай аздап редакцияланды. ♦

Кітап студенттерге, тарихшыларға, көпшілік оқырманға арналған.

Ш 0503020905—022 26—94
416 (05)—95

ББК 63,3 (2 Қаз.) 5

ISBN 5-7090-0094-9

© Шонанұлы Телжан, 1995.

ҚАЗАҚ ЖЕР МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХЫ

Тұрмыс көркейіп, мәдениет ілгерілеу үшін отырықшылық көп әсер беретіні көзі ашық, оқыған адамдарға белгілі нәрсе. Бұған ешкім таласпас. Қашанда, қайда болса да мәдениетті елдер — отырықшы. Қала берді, отырықшы бола бастаған соң мәдениеті арта бастаған. Өнер-білімі кем елдер тіпті тұрақсыз, қыдырма күйде, иә көшпелі. Бұл — талассыз шындық.

Соның үшін, әлі күнге шейін киіктей орғып, құландай жортып жүрген көшпелі қазақтарға «отырықшылыққа айнал, өзің үшін отырықшы бол» деушілер көп. Бұл ойға бізде іркілместен қол қоямыз. Мұны, әрине, қазақ жұрты да түсінуі тиіс. Олай болмасқа тіпті мүмкін емес. Мәселен, киізі жұлым-жұлым, қамаса мың торғайдан бір торғай ұстал қала алмайтын лашығыңды өрелі ақ киізбен жап дегеннің пайдалы ақыл екенін ұқпайтын қазақ қазақ па? Ал лашық жабарлық ақ киізді алатын жерін көздемеске тағы болмайды. Олай болса, қазақ кенет бойсұнып, отырықшылыққа айнала бастағанда, орналасарлық, отырарлық жерлеріміз қандай? Көп пе? Аз ба? Бар ма? Жоқ па? Осы жағын әңгіме қылсақ, мұнымыз қысыр кеңес болмас.

Бұл мәселені жете түсініп, дұрыс шешу үшін соның мән-жайын, тарихын жақсы білу керек. Сондықтан қысқаша, келте ақылдан да мәселенің бастан-аяқ мән-жайын айқындау ұғымдырақ та, халыққа пайдалырақ та болар. Мәселенің мән-жайын, шама-шарқымызша толығырақ түсінеміз десек, тарихымыздың ең болмағанда, мұнан екі жүз жыл бұрынғы дәуірінен бастап, бері қарай жолаушыламасақ болмайды. Мәселенің мәні зор және қашаннан қазақтың көкейін кесіп келе жатқан әңгіме. Сондықтан «аяғымыз ауырады» дегенге қарамай, оқушымен бірге шеті күңгірт тартқан ескірек заманның ішінен өз заманымызға қарай аяңдамасақ болмайды.

Қала берді, бізбен төсекте басы, төскейде малы қосылып жатқан, мәдениеті бізден жоғарырақ сыбайластарымыздың (сыбай — жақын, аралас-құралас — *Ред.*) арасында осы күнге шейін қазақ көшуге көндігіп кеткен, отыра қалып, кент салтына түсіп, дуан тұрмысына көндіккісі келмейді, оқығандары неге ұғындырмайды екен деген пікірлерді де табуға болады. Сондай пікірлерді едәуір оқыған орыс азаматтарының аузынан талай естіп те жүрміз. Өткен 1922 жылдың аяғында да естідік. Бұлай ойлау — қате. Бұл — жаңылыс пікір. Бұл жетіспеген, үстірт адамдардың ойы. Бұл — бір. Екінші, қазақ жайын қанша білемін дегенмен, білін жетіспегендердің ойы. Үшінші, қанша оқыдым дегенмен, тарих заңын түсіне алмағандардың ойы.

Қазақ бұл күнге шейін ерігіп көшіп жүрген жоқ. Тұрмыс, табиғат заңдары қазақты амалсыз көшіріп келді. Қазақтың көшуін «дағды» дей-ақ қоялық. Ал дағдының өзі не? Дағды дегеніміз — салттың бір атасының ұлы. Ғылым тілімен қысқаша айтқанда: салт — өндіріс қатынастарының, тұрмыс жүйесінің үстіндегі бір қондырма нәрсе. Қазақша айтамыз десек: тұрмыс жабдығы — адам тұрмысының, салтының, барлық әдет-ғұрпының, сол айтып отырған «дағдымыздың» — бәрінің қожасы. «Ас — адамның арқауы» дегендей, тіршілік жабдығы дегеніміз — салт-сананың, әдет-дағдының, заң мен діннің — бәрінің арқауы. Сондықтан қазақ көшпелі болуының да арқауы — сол тіршілік жабдығы өндіріс қатынастары болмақшы. Сол көшпеліліктің арқауы қайдан шыққанын жоғарыдағы қате түсінушілер білсе екен дейміз. Ол арқауды төменде көрсетпекпіз.

Әсіресе, Кеңес үкіметі социал негізіне сүйеніп, жер мәселесін шешуге, жүзеге асыруға, елді қоныстандыруға тұрғанда, қазақ жерінің тарихымен танысу өте керек деп санаймыз.

I. ЕСКІ ЗАМАНДА ҚАЗАҚ ЖЕРДІ ҚАЛАЙ ПАЙДАЛАНҒАН?

Мұнан әлденеше жүз жыл бұрын өмір сүрген қызыл-бас халқының даңқты ақыны, жазушысы Фирдауси деген кісі (Фирдауси Шыңғыс заманынан бірнеше ғасыр ертерек өмір сүрген) «қазақ елі — жауынгер, шабағаншыл көшпелі» дейді.

Шабағаншыл — ескі сөз; түбірі — шабу, мәнісі — жауынгер, көкнайза деген. Ескі жырларда батырлар, мәселен, былай деп келеді:

Орақтың ұлы Қарасай,
Шабағаншыл ежелден
Батыр ердің баласы-ай,
Қатуланып, қырланды,
Қатты жаман шамданды.

Фирдауси сөзіне қарағанда, біздің бабаларымыз X ғасыр шамасында көшпелі. Көшпелі халық шабағаншыл болатыны рас. Мұны тарих көрсетеді. Неге десеңіз, көшпелі ел мал асырайды. Мал бағу — шаруашылықтың бір жүйесі. Аңшылық та — шаруашылықтың бір жүйесі. Егіншілік те — бір жүйесі. Шаруашылықтың әр жүйесінің өнімі әр түрлі. Аңшылықтан мал бағу, мал бағудан егіншілік тиімдірек, өнімдірек. Ел көшпесе малдан өнетін бұйым көшпелілерге жетіспейді, қоныс тарылады. Мал жұтап, адам түрлі қиыншылыққа ұшырай береді. Сондай кезде көшпелілер нә егіншілікпен айналысуы керек, нә қоныс кеңіту үшін сыбайлас (шектес, көршілес.— *Ред.*) елдермен амалсыз соғысуы тиіс. Ортаңшы дәуірдегі Еуропаның үздіксіз қанды соғыстарының мықты бір себебі — осы қоныс тарылуы салдары. Көшпелі қазақтың жауынгерлігінің дерегін — осы қоныс таласы деп ұғыну керек.

Қолдан, күштеп өріс, қоныс кеңіту қиын. Соның үшін қандай көшпелі ел болса да, ерте ме, кеш пе, амалсыз ди-

қаншылыққа айналмақ. Кәсіптің өнімдірек түріне кіріспек.

Байқап қарасақ, өте ескі заманда да, қазаққа ислам діні әсерін әлі жая алмай тұрған кезде, «Алла»-ның атымен шала таныс кезде қазақ егін егін, күн көргенін аңғарамыз. Мұнан 50—60 жыл бұрын қазақ тұрмысын, әдет-заңын шұғылданып зерттеген Сейдалыұлы Тілеу деген кісінің тасқа басылған мақалаларында мынадай өлең бар:

Шығырдың түп атасы — Әлі Шынар,
Шығырға сиыбасаң шығыр сынар.
Шығырға Әліменен көп сиыпсаң
Қашанда егін бітіп, көңіл тынар.

Ескі замандарда да қазақ егін салудан қашпақ түгіл, шығырмен суарып, арық қазып, диқаншылық қылғанын жоғарғы ескі өлең көрсетеді. Бұрын ислам діні бойына сіңбей тұрған кезде, қазақ жылқы атасы — Қамбар, түйе атасы — Ойсылқара, қой атасы — Шопан, Шығыр мен егін атасы — Шынар деп сиынған. Біздің Шынар орыс халқының бұрынғы бабалары славяндардың «Даждь бог» дегені, Шопан мен Ойсылқаралар «Велес» дегені, Ғайса дінін алмастан ілгері кездегі құдайларына дөп келеді. Тілеу кезінде Торғай қазақтары шығырмен де егін салады екен. Егін салып болып, той қылып осы өлеңді айтады екен. Тілеу мағлұматынша, ескі замандарда қазақ жер жыртып болып, той қылып, Шынар бабаға сиынып, осы өлеңді айтыпты. Тұрмыс жұрнағы әдебиет, салт болса, Тілеу сөзі дұрыс.

Фирдауси заманында оған белгілі қазақтар көшпелі. Олай болса, шығырмен суарып, егін салу онан соң деп айтуға болады. Мәскеудің «Ивандары» кезінде қазақ мемлекеті Түркістанда болуы анық. Осы шығырмен егін салу ең бері болғанда, сол Түркістанда тұрған дәуірден басталады. Қолмен суарып, егін салғанда, жер бүтін қоғам басқаруында болған. Жеке арық қазып, жеке егін салу әр үйдің, яғни әр шаруаның қолынан келмейді. Көшпелі елде қоныс жалпыға ортақ. Әркім жеке қоныс меншіктей бастау аз-мұз отырып, егін салып, пішен шаба бастағанда шығады. Олай болса, ерте замандағы қазақтың қоныс билеуі мен жер пайдалануы — жалпы қоғамға ортақ болған десек қателеспеспіз.

XVIII ғасырдың 20-жылдары кезінде қазақ жоңғардан жеңіліп, «Ақтабан шұбырындыға» ұрынды. Әрі жөңкіл-бері жөңкіл, ақырында Орта жүз бен Кіші жүз Сарыарқаның — Алғидың құба жонына қарай ағылады. Сарыар-

қаның беліне қарай ысырылады. «Алғидың құба жоны» деп Сарыарқа белінің Атбасар, Торғай, Қостанай уездеріндегі созылған жонын айтады. «Алғидың құба жонында» деп қазақтың ескі жырларында келеді. Рычков «Топографиясында» сол жотаны Алғидың жоны деп жазады. Сол доңшемен қосып жүргізген Алғи деген бір батыр екен дейді ескі тарихшы Рычков.

Жем, Ор, Ырғыз, Торғай, Тобыл, Есіл, Нұра, Сарысу басы, Керей, Қыпшақ, Қоскөң, Құланөтпес, Терісаққан алаптарына келіп құлады. Жем бойында қалмақты, Тобыл бойында башқұртты (қазақ кейде естек деп те айтады) қонысынан аударып қуды. (Сарыарқа — Талдың жері.)

Адам баласы қашан да болса аз еңбектен көп пайда шығаруға тырысады. Бұл түсінікті нәрсе. Адам өз күшін сақтауына бұл себеп болады. Адам күші сақталады. Ма қонысына келген соң қазақ оңайырақ кәсіп мал бақпаи қиынырақ егін жұмысына кірісе ме? Қазақ табиғат пен тұрмыс заңы бойынша амалсыз таза көшпелі болды. Е жатқан сары далаға қожа болды.

II. ҚАЗАҚ ЖЕРДІҢ ҚАДІРІН БІЛЕ МЕ?

Біз түсіндірмей-ақ қазақ жердің қадірін аса жақсы біледі. Оны тарихи тұрмыстың тоқпағы үйреткен. Жер шаруаға қандай әсер беретінін, қандай жерде қандай шаруашылық қылуға керектігін шаруа әдемі түсінеді. «Жер — анасы, мал — баласы», «Жері байдың — елі бай» дейді ел. Халық ақынның аузымен: «Жайықтың бойы жайлы қиян, Маңғыстаудың бойы шаңды қиян» дейді. «Көк Есілден кеткен соң, жылқының қонысы табылмас» дейді. «Ащының бойы айтақыр, алалы жылқы жусап тұр», «Шыбышым лақ салмаған, тоқтым қысыр қалмаған» дейді. «Қалдығайтты, Былдырты жер өрнегін қарасаң, көдесінің түбі сайын бір жылқы» дейді. Бұл — жердің шаруаға жайлылығы туралы қазақтың көзқарасы. Жерсіз жарық тұрмыстың жоқтығын, «Маңғыстаудың шаңды қияны» тәрізді жерлер қонысқа тұлға болмайтынын қазақ жақсы біледі. Жерден айырыларда қазақтың қабырғасы қайысып, омыртқасы майысады. Жалғзынан айырылғандай жермен қоштасады. Ботадай боздап өлең айтады. Қазақтың бір себептермен шаруаға тәуір қоныстан айырылғанда айтқан өлеңдері — өлікті жоқтаған жылаулармен бірдей. Кенесары қоныстан ауарда Досқожа ақын былай толғайды:

Мына жатқан сарғайып,
Салынды қопа, қамысым..
Салық ауылы қыстаған
Іргем тиген танысым.
Бұл қоныстан кеткен соң
Көбеймес пе екен налысым?..
Артымда қалып барасың,
Бастары самал, тауларым!
Арасы биік бауларым,
Кестемін деген есте жоқ,
Кетірді дұшпан-жауларым!
Сарқырап аққан тастақтан,
Сабадағы сары қымыздай
Сарқырап аққан бұлағым.
Тобылғылы қалың тоғайдан
Есепсіз өрген тышқандай
Алтайы қызыл түлкі еді
Ұлдарым киген тымағым.
Қадірінді білмедім,
Аман бол, қайран шырағым!..
...Шағырлы жусан, иземім,
Қоныстан ауып күйзелдім,
Ылдиы жоқ, орі жоқ,
Ат тайғанар жері жоқ
Жазып салған мақпалдай
Аман бол, құмайт жерлерім.
Осылар еске түскенде
Қайғырмассың ба, ерлерім!..
Артымда қалып барасың,
Қарағайлы Шубарым!
Қызығын көрген өлімнің
Енді білдім жыларын..
Ағашым естен кетер ме?
Жапырақ жайып гүлденіп,
Көгеріп тұрған мұварым!
Қарағайым, қайыңым,
Жоқ еді қоныс айыбың.
Алты ай жаздай бір көшпей,
Үлбіреген торғындай
Кірсіз еді зайыбым...
Артымда қалып барасың,
Күркіреп жатқан өзенім
Өзеннің бойын бос қойып,
Сыртқы көгін жегенім,
Құр атыма теңселген,
Жазғы мінген көбеңім.
Қонысым қолда тұрғанда
Болашақ еді дегенім.
Ат мініп, жарақ асынған
Сағынар мырза өз елін.
Күнде базар Есілді
Хадқымыз неғып сағынбас?
Бұл қоныстан кеткен соң,
Кемімес пе екен жарым жас?
Еті тәтті, сүті бал,

Исі жұпар аңқыған,
Сары қарда жайылған,
Сары аязда жусаған,
Көк Есілден кеткен соң,
Жылқының қонысы табылмас.
Семіртпші еді жылқышы,
Қом жасатқан түйеге,
Алабота, тарлаумен
Қараойға біткен бетеге
Адыра қалғыр Құлманбес
Кенекем сенен айрылды...

Қарға бойлы Қазтуған батыр қонысынан ауып бара жатып Шеркөптімен (Шеркөпті Қазтуғанның замандасы, батыр. Бұлар Еділ — Жайық арасынан ауған деседі) қолтасып тұрып, қалып бара жатқан қонысына қарап толғайды:

Адыра қалғыр көк Жайық,
Анырап қалды-ау қонысым!
Қонысымнан ауған соң,
Кемімесе игі еді ырысым?!
Таудағы тарлан бөрі едім,
Тарылғанға ұқсайды тынысым...
...Нарын, сені қайтейін,
Жатып қалған боз тайлақ
Атан болып ергеп жер.
Жатып қалған бір тоқты
Мың қой болып өрген жер.
Атамыз қазақ ежелден
Анықталып туған жер,
Кіндігімді кескен жер,
Кірімді аппақ етіп жуған жер,
Жайық, сені қайтейін!
Ағашың айбар көрінген,
Жапырағы жерге төгілген.
Жапырағы жасыл ала қамқадай,
Бұтағы бұрама күміс алқадай.
Балдырғаның білектей,
Баттауығың жүректей,
Бұташығың мұнардай...
Жолдасың жолай іздеген
Өзіне тиген дұшпаның
Қарт бурадай тістеген,
Қарғадай бойлы Қазтуған
Қайғыланып барамын,
Ноғайлы-қазақ елімнен!
Ақсұңқар едім, мен ұштым,
Қауырсыным түлеген,
Қалыңды, қона көлімнен.
Дулығалы қара нар едім,
Қатарланып барамын
Қарсыласып жатқан жерімнен

Жаратты ма екен құдайым,
Төк қайғыға шіріп, өлуге,
Бала үшін туған кейіннен...

Міне, қазақтың жерге көзқарасы! «Ылдиы жоқ, өрі жоқ, ат тайғанар жері жоқ, жазып салған мақпалдай», «Күнде базар Есілге», «Жатып қалған бозтайлақ атан болып ерген жерге», «Жатып қалған бір тоқты мың қой болып өрген жерге», «Жапырағы жасыл ала қамқадай», «Бұтағы бұрама күміс алқадай» ағаштарына орнығып, қазақ неге отырмайды?

Бұл көдесі мақпал түгіндей, көк майсалы жерлердің тарихын төменде баяндамақпыз.

III. ҚАЗАҚ ЖЕРІ МӘСЕЛЕСІНІҢ ДӘУІРЛЕРІ

Қыс бойы жерді көрпедей жауып, тоңазып жатқан қар күннің көзі жібіткен соң, жазғытұрым еріп, су болып, орнында тұра алмай амалсыз сел басып, сарқырап төмен ағып ылди жерге жиыла бастайды. Ойпаң жерді көл қылып жібереді. Су өте мол болса көлді толтырып жиектен де асады. Аласа жер тауып, амалсыз тағы ары ағады. Кей кезде адам баласы да қоныс ретіндегі тұрмыста, осы селдердің ағынына ұқсап қозғалып, қимылдап, елдің бірсыпырасы ата-баба қонысын тастап, жат жерге ауа бастайды.

Міне, осы сияқты ауып, екінші жерге келіп орнығып, мекен теуіп, жаңа қоныстың игілігін көре бастаған адамдарды Еуропа тілінде «колонист» дейді, қазақша «келімсек» деп айтылады. Отаршылдар орнаған, орнап жатқан қонысты еуропаша «колония» дейді, қазақша «отар». Ағып келе жатқан судың тасқынына бөгет, кесе соқса, ағын тоқталмақ, иә ағыстың күшімен бөгетті бұзып, су өзінің тоқтарлық жеріне барып, тыншымақ. Бөгет бұзуға су да күш жұмсайды. Осы сықылды отаршылдардың алдына да тұрғын ел бөгет болып, қарсы тұрмақ. Тұрғын елді бүктемеде қалдырып, отар жерді жем қылуға отаршылдар күш жұмсамақ. Күшке қосып, еп те жүргізбек. Отаршылдардың тұтынатын ебі мен көшін еуропаша «колонизаторство» дейді, қазақша «отаршылдық» деп айтады. Орыс үкіметіне, орыс жұртына қазақ жері орыс қол астына кіргеннен бастап «колония» — отар болып келген. Отаршылдардың көшу, қону һәм жаңа қонысқа орнығу ретін, ғылым тілінде «колонизация» дейді, қазақша «отарлау» дейміз.

Қазақ жерін орыс халқы отарлауы екі түрлі болды:

бірі — орыс жұртының өз бетінше, ешкімнен сұрамай отарлауы (вольная колонизация). Екіншісі — ресми отарлауы (правительственная колонизация).

Орыс ішінде түрлі саяси, діни һәм шаруашылық жағынан қорлық, зорлық, қысымшылық, кемшілік көргендер шым-шымдап қашып шығып, қазақ жерін немденген. Қала берді, қазақтың аңқаулығына сүйеніп, жерінің байлығынан пайдаланғысы келген саудагерлер, талапкерлер де Ресейден шығып, қазақ жерін отарлай бастаған. Міне, осыны орыс халқының өз бетінше отарлауы деп атайды. Бұлайша ешкімнен сұрамай отарлау қазақ орыс қол астына қараған кезден-ақ басталады. Бұл түрлі қалып әлі жетіскен жоқ. Мәселен, «1920 жылы Оралдан келген мұжықтар Әлімбет, Теректі, Ақтөбе болыстарының жайлауы һәм Ақтөбе болысынан — 2, Теректіден — 3, Әлімбеттен — 3, барлығы 8 ауылнай 1911 жылдан бері егін салып отырған Үлкенкөлін басып қонып, әлі немденіп отыр. Орыс 52-ақ үй» («Еңбекшіл қазақ», 1923ж., 64-нөмірінде).

Ресми отарлау дегеніміз — үкіметтің рұқсатымен үкімет көрсеткен жерді меншіктеп отарлау. Бұл түрлі отаршылдық та қазақ орыс қол астына кірген мезгілден басталады. Бұл күнде Кеңес үкіметі отаршылдық жолы жойылсын деп отыр. Сырттан переселениені (отарлаудың бір түрі, баяғы мұжықты қазақ жеріне көшіру сияқты), автопомиялы республикаларды жабу иә ашу мәселесін ВЦИК-тің билігіне қалдырып отыр. (Жер кодексінің 223-бабы). Бір жерден екінші жерге көшемін иә қоныс қараймын десе, әркімнің ықтияры бар (Жер кодексінің 222-бабы). Қазақ жерін көп талаған, қазақ шаруасына көп кесірі тиген — ресми отарлау. Соның үшін әңгімеміздің кіндігі ресми отарлау жайында болады.

Қазақ орыстың қол астына 1732 жылдан бері қарай кіре бастаған. Сол жылдардан бастап-ақ патшашыл үкімет қазақ жеріне жерік ауруға ұшырап қол сала бастаған. Қазақ жерін отарға айналдыру, қазақ даласын талау тарихын екі дәуірге бөлуге тура келеді: 1) Орысқа бағынғаннан бастап ХІХ ғасырдың 80-жылдарының басына дейін. Бұл атты казактардың пайдасына, әскерлік кісілердің пайдасына деп жер алу дәуірі. 2) 80-жылдардың аяғынан, 90-жылдардан бастап бері қарай Николай құлағанға шейін қара шекпенділер үшін жер алу дәуірі.

IV. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ОРЫСТЫҢ ҚОЛ АСТЫНА КІРГЕНДЕГІ ШАРТТАРЫ .

Ескі үкімет заманында оқымаған байтақ ел түгілі, жер мәселесіне ат үстінен таныс ел арасындағы оқыған азаматтар ішінде де үкіметтің қазақ жерін алуының жолсыздығын көрсету үшін: «Біздің Әбілқайыр кезінде орыс патшалығына бағынғанымызда біздің жерімізге тимейміз деген үкіметтің уәдесі бар» деушілерді табуға болатын еді. Анайы халықтың көбі де осылай деуші еді. Бұлай деушілік — бір жағынан, айтушылардың аңқылдақ ұшқарылығын, екінші жағынан, іспен жете таныс еместігін байқатушы еді. Аңқылдақ ұшқарылығын «сол өзің берген уәдеңді өзің жұттың» деп, бетіне қалың көн жамаған ескі үкіметті ұялтап, кінәсін бетіне басам деу іспен жете таныс еместігін көрсетеді. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламаның» сергелдеңіне түсіп, ата-қоныс мекені Түркістаннан көтеріліп, ел басынан бақ, ұл атадан, қыз анадан айырылып, жөңкіп, босып келе жатып:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Ел-жұртынан айырылған жамаң екен,
Екі көзден мөлтілдеп жас келеді.
Мына заман, қай заман, қысқан заман,
Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман!
Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстаң жамаң!
Мына заман қай заман, бағы заман,
Баяғыдай болар ма тағы заман?
Атадан ұл, анадан қыз айрылды,
Көл қылып көздің жасын ағызамын!—

деп жылап, шұбырып келіп, Орта жүз бен Кіші жүз Жем, Елек басы, Ор, Тобыл басы, Есіл, Нұра, Сарысу, Қаракөңір, Сарыкөңір, Жаманкөң, Жақсыкөң, Керей, Қыпшақ, Терісаққан, Ырғыз, Торғай өзендерінің бойына құлаған. Ол кезде Жем мен Електе қалмақтың торғауыт деген руы тұратын. Тобыл, Үй, Бозбие бойларында башқұрт, Сібір жонында, Ертіс өлкесінде қалмақ, Темірқазық жағында орыс пен Сібір татарлары тұратын. Қазақтар келген екпінмен қалмақ, өстекті бірін Жайыққа, бірін Орал тауына қарай асырып жіберіп, қостарып алған. Шақырусыз келіп жерін алған «әдепсіз» көршілеріне наразылық жүзбен қарап қалмақ пен башқұрт қазаққа дүркін-дүркін шабуыл жасап, мазасын алып тұрған. Сыбайлас елдерге аламанға («аламан» деген алудан шыққан түріктің сөзі, мағынасы

жауға аттанған күш деген) Оралдың атты казактары да шабағаншыл көршісін жаратпай оқтың-оқтың шайқасып тұрған. Батыс тұстан аламаншыл түрікмен күнде ат ойнатып, оңтүстік шетте қарақалпақ пен сарттан да мазасы кетіп, Қытай жақ қабырғасынан жоңғар ығырлап, өте қысаңқы күйде тұрғанда қазақ орысқа бағынуды ойлаған. Айнала тұрған жаудың дүмпуімен орыстың қол астына кірген қазақ өзіне тиімді негізгі шарттарды қоя алмағаны анық. Ол шарттың сөзін түгел келтірсек, бұрын оқымаған қыр қазағы тағысар һәм негізіне түсінер деген оймен қазақшалап, сөзін түгел келтірмекпіз. Қатын патша Анна Ивановна Әбілқайырдың жіберген елшілеріне «қазақ елін қол астыма алам» деп жіберген грамотасы (жарлық хаты) міне:

«Ресейдің қол астына алу туралы бастығы Әбілқайыр ханға һәм барлық қырғыз-қайсақтың аламанына берілген жарлық хат. Құдайдың жарылқасыны арқасында біз, ең нұрлы, ең қуатты ұлық ханы Анна Иванқызы барлық Ресейдің патшасымын һәм жеке-жалғыз билеушісімін және тағы басқа дәрежелер несімін. Қырғыз-қайсақ ордасының бастығы Әбілқайыр ханға һәм барлық қайсақ аламанына патша қазіретіміздің жарылқасыны жаусын. Сен Әбілқайыр ханның елшілері Қомтайұлы Құттымбет пен Қойдапқұлұлы Сейітқұл арқылы барлық жерің, еліңмен біздің қол астымызға кіріп, Ресейдің қарашаларымен һәм башқұрттармен тату тұрамын деп жазған тілегіңізді біз көрдік. Әбілқайыр ханның елшілері, сені қайсақ аламанмен бірге біздің қол астымызға мына шарттармен кіргің келеді деп баяндады: әуелі, сіз біздің патша қазіретімізге шын көңілмен қызмет қылып, башқұрттарша салық төлегіңіз келеді. Екінші, Ресейдің қарашалары тарапынан сізге ешбір соққы һәм талаң-тараж болмаса екен дейсіз. Үшінші, сіз қайсақтарға бір жау тие қалса, біздің патша қазіретіміз, сіздерді Ресейдің басқа қарашаларымен тең көріп, қорғаса екен дейсіз. Төртінші, башқұрттар һәм Ресейдің басқа қарашалары алып кеткен жесірлеріміз қайтарылса екен дейсіз. Және біз де тұтқынға алған орыстарды қайтарып, башқұрт һәм қалмақтармен тату тұрамыз деп уәде бересіз. Біз ұлық ханым қазіретіміз, бастығы Әбілқайыр ханға һәм барлық қырғыз-қайсақ аламанына жарылқасынымызды тигізіп, жоғарыда жазылған шарттарыңызды тілегіңіз бойынша қабыл алып, сіздерді қол астымызға кіргізуге бұйрық еттік. Соның үшін, сіз Әбілқайыр хан һәм барлық қайсақ аламаны біздің патша қазіретімізге

һәм біздің орынбасарларымызға шын көңілмен қызмет етуге тиіссіндер. Бір жерге қызметке бар деген патша қазіретімізден жарлық бола қалса, Ресейдің барлық қарашалары мен башқұрт һәм қалмақтарымен қатар тартынбай, көрсеткен жерге барасындар. Жайықтың атты казактарына, башқұрттарға, қалмақтарға һәм басқа қарашаларымызға тимей, оларға қарсы жорыққа аттанбай, зәбірлемей, тыныш-тату тұрасындар. Сіздің ордаңызға арнап шыққан, болмаса сіздің ордаңыз арқылы өтіп бара жатқан саудагерлердің керуеніне жол тоқтату қылмай, зәбірлемей, қауіпті жерлерден өтерде қорғап, жәрдем бересіндер. Сен, Әбілқайыр ханның елшілері біздің дидаш шартымызды көрді, Мәскеуде тұрғанда оларға нәпақа беріліп тұрып, қайтарында біздің тарапымыздан алапа берілді. Енді олар, сен Әбілқайыр ханға қайтарылды һәм олардың жолына көлік һәм нәпақа берілді және сен, Әбілқайыр хан, біздің патша қазіретіміздің жарылқасынына дәмелен. 1731 жылы, ақпанның 19 күні, біздің патша болғапымыздың екінші жылы Мәскеуде берілді».

Міне, Әбілқайырдың атақты шартының нүкте қалдырмай жазғандарысы. Бұл шарттан жер жайында деректі әңгіме болмағаны анық көрінеді.

Г. Н. Потанин айтқан: «Сібір — Ресейге сыйлық болды» деп (Потаниннің «Сібірдің басындағы мұңдары» деген мақаласында. «Деврнен» баспаханасы. 1908 жыл, 293-бет). Сондай-ақ қазақ жері де Ресейге тегін сыйлық болды. Әрине, әңгіме қойылған шартта емес, кейінгі істе болуға тиіс. Біз енді сол іс жайын баяндамақпыз.

Ресейдің қол астына кіргеннен бергі қазақ жерінің тарихы — колония тарихы. Колония тарихы — бірте-бірте қазақ жерін сырттан келіп иемденудің тарихы, талаудың тарихы. Адам баласының тарихын, тұрмыс салтын өзара қатынастарына бағытқа салып мұрындықтап, жетелеп жүргізіп отырылатын мықты күш — кәсіптің, өндірістің әдістері. Үкімет саясатында әсер беруші, міне, осы күш. Колония саясатында бағыт беруші сол. Бұл даусыз шын.

Қазақ жерінің мәселесі — орыс мемлекетіндегі колония саясатының түп-тамырын білмей тұрып түсініксіз. Соның үшін біз енді XVIII ғасырдың бас шеніндегі колония саясатының ашық һәм бүркемелі себептерің оқушы зейініне ұсынбақпыз.

Қазақ-орыстарға алынған жерлер, қазақ даласында салынған қамал һәм қалаларға кесілген жерлер туралы әңгімелемекпіз.

V. ҮКІМЕТТІҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІН АТТЫ КАЗАҚТАРҒА ТАРТЫП АЛЫП БЕРУШІҢ СЕБЕПТЕРІ

Қазақ жеріне ресми жолмен мұжықты отарға айдау өткен ғасырдың 80-жылдары аяғынан 90-жылдары басынан майданға айқындалып шығады деп жоғарыда айттық. Бұл дәуірге шейін үкімет қазақ жерін атты казактар һәм түрлі қызметтегі адамдар үшін талап, телімге салып келді дедік. Ол талаптан жерлерді бастан-аяққа қарастырмастан бұрын, сол талаудың тамыры қайдан шыққан, себебі не, соны оқушылардың зейініне ұсынып өтпекпіз. Үкіметтің қазақ жерін атты казактар пайдасына телімге салуының зор шаруашылық, еуропаша ғылым тілімен айтқанда, экономикалық себептері болды. Шаруашылық дегеніміз — өндіріс жұмысы, өнімді бөлісу жолы. Бұл екеуі өндіріс қатынастары орысша, Маркс бейнелеуінше, «производственные отношения». Маркстіл экономика ғылымы сипаттауынша, әлеумет тұрмысының діңгегі, негізі осы өндіріс қатынастарының үстіндегі бір «қондырма». Мысал келтірсек, өндіріс қатынастары табиғаттың жағдайы һәм жердің құйқасы да, ал саясат осы шарттардың ыңғайына қарай болатын жер бетінің түгі. Соның үшін, табиғат жағдайына қарай шөп шығатындай, өндіріс қатынастарына қарай саясат болады. Бірақ өсіп алған жер түгі табиғаттың басқа жағдайына (мәселен, ауасына, топырағына) әсер беретіні сияқты, ұсталып тұрған саясат та өндіріс қатынастарына, шаруашылыққа зор әсер береді. Қазақ жерін талаудың түп себебі шаруашылықтан шықса да әлгі баяндауымыз бойынша, бұл түп себептен саяси себептер һәм мақсаттар да шығып, тұрмысқа уытын жайды. Сонымен қазақ жерінің алғаш талануының шаруашылық һәм саяси себептері болды. «Саяси себеп» деген сыпайы сөзді дұрысырақ айтсақ мұны полицейский мақсаттар дегеніміз деп, неге десеңіз, Ресейдің ішкі саясатында полицейский мақсаттардың дәурен сүрмеген кезін тарих білмейді, оны әлі әңгіме етеміз.

Қазақ орысқа бағынардан сәл ілгерірек Ресейде сауда майданға шыға бастады. Сауда арқылы, яғни затты өндірушіден тұтынушыға тасымалдап жетістіріп, өндірушінің еңбегінің құнын кем төлеп, еңбек сорушы байлықты саудашыл капитал дейді. Саудашыл капитал — капитализмнің алғашқы дәуірінде туады. Саудашыл капитализм ал-

ғаш кезде өзі тіпті зат өндірмейді, тек біреу істеген нәрселерді ғана алып сатып пайда қылады, бері келе ғана өндіріске араласа бастайды.

Өзі зат өндіруге мол қатысы бар капиталды — кәсіпшіл капитал дейді. Бұл капитализмнің соңғы түрі һәм саудашыл капиталдың ізінен майданға шығып, оның әзірлеп қойған орнын басып, өмір сүретін түрі. Еуропа, Америка, Жапония һәм басқалар осы күні промышленный капитализм сатысында тұр. Көп мемлекеттерде бұл капиталдың «финансовый капитал» деген үлкен атауы өндірісті басқарып келе жатыр. Капитализмнің түрлері әлдепеше, бірақ біздің білуімізге керегі әзірше саудашыл һәм кәсіпшіл капитализм, бұл екеуінсіз қазақ жері талануы түсініксіз болмақ. Кәсіпшіл капитализм жорыққа шығып, дәурен сүру үшін керек бір шарт — жиылған үлкен дәулет, байлық. Міне, осы дәулетті жинап беруші саудашыл капитал. Осы дәулетті ғылым тілінде «алғашқы қор жинау» дейді. Алғашқы қор жинау үшін саудашыл капитал қашан да болса, қай жерде болса да байлығы бар, бірақ өнері төменірек жұрттарды қанап, сорып, тіпті жер үстінен жойып жіберуге тайынбайды. Мәселен, Еуропаның саудашыл капиталы алғаш бастап Азияны, соңынан Африка, Американы тіп-тіке талап, алғашқы қор жинаған. Ортаншы дәуірде Еуропадағы христиандар Кіші Азиядағы мұсылмандарға қарсы аты шулы, атақты айға қарсы «крест» жорығын бастауы — дінді бүркеніп, Азияның байлығын соруға істелген кәсіп болатын. Венеция һәм бірқатар генуялықтардың Стамбулды жеңіп алып, Византия империясының көп жерін өзіне қаратуы Византия саудасын езіп, Италия саудасының жолын алуының табиғаттың тоқтайтын тыңғысы еді¹. Крест соғыстарын Италия қалалары өз сауда мақсаттары үшін пайдаланды. Крест жорығындағылар Генуя, Венеция, Пиза кемелерімен пайдаланып, шығыста осылардың арқасында жер жаулап алып, талаған мүліктерін тасиды. Крест жорығындағылар Италия саудагерлерінің атқан оғы болды. Италияндықтар жәрдем көрсеттім деп, саудасы үшін артық құқықтар һәм кейбіреулері бүтін қалаларды өзіне қаратып алды. Мәселен, Генуя саудагерлері жәрдеміміз үшін деп Балдовияны өзіне меншіктеп алды. Цезареа, Арсофа қалаларының үштен бірін һәм Құдыс, Яффа шаһарларының бүтін кварталдарын алды².

Саудашыл капиталдың аты тек сауда делінгені болмаса, ісі — тонау, талау, қарақшылық. Соның үшін алғашқы Еуропа саудагерлері «Конкистадор» атағын алған. Ел-

ді талау үшін бұлар әскер жиып, қанды соғыстар да ашқан. Соғыс артынан жеңген елін тонаған. Мәселен, Американың Мексика деген жеріндегі Куско деген бір қаланы еуропалықтар шапқанда 33 млн марка алтын талап алған. Американың жалғыз Перу деген жерін алғанда, Еуропа әскерінің бастығы Писарро бір өзі 279 мың сомдық алтын алып, қара солдаттың әрқайсысына 28—32½ мың сомнан алтын алысқан. Осы қомақты алтын іздегенге дейін Америка сықылды жаңа жерлер ашылған еді. Христофор Колумб, Васко да Гама сондай алтын-күміс байлық ізден, шарқ ұрушылар болатын. Еуропада ортаңшы дәуірде құмтастан алтын жасаймыз деп әуреленген «алхимик» деген оқымыстылар, «Алхимия» деген ғылым болғаны — осы алтынқұмарлық, алтынға аңғары ашылғандықтан туған еді. Ислам дінінде де дұға көбейіп, құнсыз нәрсені дұғамен алтынға айналдыруға болады деп молдалардың, ишандардың шатасуын алтынқұмарлық деп түсіну керек. Писарролар тәрізді тіке талаудан басқа, Еуропаның саудашыл капиталы шет елдерді айырбас жолына талаған, топтап құлдыққа салып жұмыс істеткен. Қарсыласқанын жер үстінен жоқ қылып жіберген.

Жаңа ашылған Америка, Африканың, Азияның кейбір жерлерінің алтын-күміс байлығын талау, елін қанап, қоныр түстілерді құлдыққа сатып, жұмысқа салып, колония халқын кен қаздырып, жер астында тірідей шірітіп қыру, капитализм дәуірінің жаңа сарғайып атып келе жатқан таң мезгілі. Еуропаның байлығы колонияларының көз жасы, қаны, — дейді Маркс.

Енді сауда капиталының колониядағы қимылдарымен танысып, Ресей колонияларына келелік.

Жоғарыда айттық, Ресейде сауда капиталы қазақ орыс қол астына кірердің алдында майданға шыға бастады деп. Ресей тарихи шарттар бойынша, кенжелеп қалып, Үндістан, Америка, Африка сықылды алтынды бай колонияларға қолы жетіспей қалады. Петр I заманынан тұрмысының бірқатары еуропаша өзгере бастаған, саудасы һәм жан кәсібі де аз да болса дами бастаған Ресейге колония керек болды. Ол колонияны Ресей Азиядан іздеді. Әсіресе, Үндістанның алтынына жерік болды. Ресейге келген Хиуа елшісі Әшірбай һәм түрікмен Қожанепестің «Азияда алтын көп» деген сөздерімен, «Алтын іздеп тап, Үндістанға шейін сенімді адам жібер» деп, Ақ теңіз арқылы Петр I 1716 жылы 1500 атты казак пен князь Александр Бекович Черкасскийді жібереді. 1717 жылы Черкасский әскерімен

Хиуа халқын қырған соң, Азияға Ақ теңіз, Хиуа арқылы жол ашу болмайтындығына Ресейдің көзі жетті. Осы Черкасскийдің жорығымен қатар 1716 жылы Омбы қорғаны салынып, «Ертіс басында Жаркент деген қаланың маңында таусылмайтын алтын бар» дегенді естіп, Петр I Ертіс өрлеп «алтынға жет» деп подполковник Бухгольцті жұмсаған еді. Бірақ бұл екі жол да Азияның байлығына орыс үкіметінің сауда капиталының аузын оңай тигізбейтінін сезіп, үкімет орталықтан қазақ даласын иемденуге көзін көптен алартып жүретін. «Қазақ даласының үстімен барып, Орта Азияны отар қылу һәм сауда, басқа кәсіп жүргізу ең әуелі Петр қозғаған ой»³. Петр жап-жақтан Азияға кісі аттандыруы — еуропаша алтын, колония іздеуі соның үшін Петр қазақ даласын иемденіп, «сол жерге қайрат жұмсап, барлық оңтүстіктегі Азияға жол ашу керек» деген. «И через по своим героическим намерением путь всю полуденную Азию отворить»⁴. Петр мақсатына жете алмай кетті. Оның ойы Анна кезінде орыстың қол астына қазақ қарай бастағанда жүзеге шыға бастады⁵. Қазақ орысқа әуелгі кезде сауда жүргізетін отар болды. Оңай отар тапқан Ресей, Еуропаның саудашыл капиталы өз отарларына не істесе, қазақ жеріне де соны істеді.

XVII ғасырда Енисей қазақтарының бір ханы ханымымен екеуі «Жауымыз көбейіп, тынышымыз кетті, біз орыстың қол астына кірер едік» деп, Томның воеводасына келсе, воевода салған жерден ханымның үстіндегі қымбат құндыз ішігін нығынан сыпырып алып, қоя береді. Қазақ өкілдері қайтып кетіп, сөйлесті доғарып, орысқа өшігеді⁶.

Әбілқайырға берілген 19 ақпандағы грамотада орыс үкіметінің «Орыс керуенін қорғайсың» деген сөзі — саудашыл капитал қазақ жерін шыға көшіп, кіре жайласын деген сөзі еді. Азиядан отар жасап, қазақ даласын сорып, бірте-бірте Үндістанға қол салам деген мақсат еді. «Құдай қосса, бәлкім, бұл жерлерден басқа мемлекеттерден гөрі оңайырақ Ресей мемлекеті байлық, қазына тауып алып келер» дейді сенатқа берген баяндамасында Петр шәкірті Неплюев⁷. Орыс үкіметінің жатық тілімен айтқанда: Азия тұрпайыларымен шектес бетін қауіп-қатерден қорғау үшін қамал тұрғызып, әскер орнатамын дегені, яки Азияны, қазақты талаушы саудашыл капиталын орыс қаруының күшімен қорғап, қарсы тұрған «азиаттар» болса, қолымнан келсе жоғарыда айтылған арал елдеріндегідей тұқымымен жоқ қылуға тайынбаймын дегені еді.

Орынбордың бастапқы әкімі Кирилловқа берген нұс-

қауының 11, 12, 15-тармақтарында қатын патша Анна: «Қазақ жерінен алтын-күміс табуға тырысу керек. Соның үшін ең әуелі керуендерден қалдырмай инженерлер жіберілсін. Табылған алтынды заңға сыйғызын алам деп әуреленбей, саудагер ретімен пайдаланыңдар», — дейді. Мұның мәнісі — қазақ даласының асты-үстіндегі байлықтың рақатын, қызығын орыстың саудашыл капиталы көрсін деген сөз.

Орынбор қаласы салынарда орыс үкіметінің саудагерлерге айрықша құқық бергені⁸, беріректе басқа қалалар саудагерлеріне де бостандық берілуі — саясаттың тізгіні қазақ даласында сауда капиталының қолына ауып келе жатқанын білдіреді. 1743 жылы Орынборда, 1750 жылы Троицкіде сауданы ұлғайту үшін мынанайлар (меновой) салынады. Қазақ даласының байлығын — алтынын, күмісін Ресейге тартуға қам қылынады. Рычковтың есебінше, қазақ жағынан алынып тұрған бұйымының ең көбі, ең ардақтысы алтын мен күміс болған. Қазақ даласынан Ресейге алтын, күміс кіріп тұрған, бірақ шықпаған. Бұл арыстанға түлкінің: інге кірген із бар да, шыққан із жоқ дегенін еске түсіреді. Неплюевтің Сенатқа берген есебінде қазақ жақтан 1748—1755 жылдары 50 пұт алтын, 5 мың пұт күміс алынғанын айтады. Есепке салынбағаны қанша екені, әрине, белгісіз. «Орыс саудагерлері бұл тиынға тиын пайда қылды» дейді, 1749 жылы Сыртқы істер коллегиясына берген баяндамасында Неплюев⁹. Ол кезде қазақ Орынборға қарайды. Орынбор уәлаяты орыс байларына майборық болғанына, Еуропа колонияларынан кем болмағанына бір мысал келтірелік. Қазақ орысқа бағынған соң, Ресей жағынан «адал» кәсіп ізден келген талапкерлер болған. Солар аз жылдар ішінде дүркіреп байып, көп жерге, көп құлға ие болған. Сол алғашқы байыған адамдардың ең ісі берекетті болғаны Неплюев әріптесі Твердышев деген. Орташа дәулет жинаған Мясников деген болды. Мясниковқа қазақ топырағы май болып жұққанын аңғарасың: «Мясниковтың әуелі іске кірісіп, зауыт ашарында 1756 жылы мойнында жарты миллиондай борышы бар еді, 28 жыл ішінде 8 мың мұжықты сатып алды, бірнеше зауыт ашты, барлық бұрынғы борышын өтеді, һәм екі жарым миллион сом таза капитал жинап алды¹⁰. Отарын доғал орыстығына тартып, еуропаша жөндей алмады десек, Неплюевке, Мясниковтарға обал толық болмағандық болады. Осы сықылды отарды сорып тұрған капитал саясаттың жетегіне ермейді, саясатты өзі мұрышдықтап,

жетелеп отырады. Осы зілді шаруашылық негіздік үстінде үкіметтің саяси мақсаттары бір «қондырма» нәрсе еді. Енді үкіметтің сол кездегі қазақ жеріне ұстанған саясатын шолмақпыз.

Бір үкімет халыққа қандай жағымсыз болса, бір ұлтты иә бірнеше ұлтты езіп, қорлықта ұстаса, жібімнің тігісін білдірмеймін, халықтың көзін алжастырамын деп, қол астындағы кемшілікте жүрген халықтарды біріне-бірін шоқпар ғып жұмсайды, араздастырады. Ондай үкіметтер елді жауластырсаң билейсің деген жолды тұтынады. Орыс үкіметі қашанда дұрыстық жолды білмейтін, соның үшін қол астындағы елдерді бірімен-бірін жауластырып отыратын. Колония қылып талап жатқан қазақпен көрші елдерді ит пен мысықтай ғып қойса, үкімет өзінің қараңғы ісін бүркеңіп, тыныш жалғастыра бермек. Үкімет сол кезде қазақ жерін атты казактарға алып берсе, бұл екеуі араздаспақ, тістеспек. Керек мезгілінде атты казак қазақтарға қарсы үкіметтің қамшысын соқпақ, қала берді, саудашыл капиталдың жолында кедергілер тұрса, оны сол казак-орыстар жоймақ, орыс капиталының қолындағы жансыз таяқ болмақ. Сонымен, қазақ жерін казак-орысқа алып берсе, үкіметтің әрі екі елді араздастырып, әрі сауда капиталының таяғын соғушы тауып, екі қоянды бір сілтеп ұрып алғаны есебінде болады.

Орыс үкіметінің ел арасын жарғыштасам бекем билейміз деген тәтті қиялды әлпештегенінен еді. 1745 жылы башқұрттар үкіметке тегіс көтерілген, үкіметтің Орынбор ишанын ақшаға жалдап, башқұрттар қазақты бағындырамыз деп жасанып жатыр деп, ишан арқылы қағаз таратып шағыстырып. башқұртты қазаққа, қазақты башқұртқа қырдырғаны. Екатерина екіншінің тепкісіне шыдамай, 1772 жылы Еділ мен Жайықтың арасынан Жоңғарға қашып бара жатқан қалмақтың торғауыт деген аталығын, сендерді талауға келе жатыр деп қазақты желіктіріп, қалмақты қазаққа қырдырғаны үкіметтің сол «жауластыр да биле» деген жолға әбден құныққаны еді. Қатын патша Анна Иванқызының Кирилловқа құпия берген үгітінде айтады: «Қазақты башқұртқа, башқұртты қазаққа қарсы сал, екеуі илана қойса, біріне-бірін шоқпар қыл, орыс әскерінің күшін күт» деп. Ол күшін күткен орыс әскерін орыс саудагерлерінің сауда капиталының қолындағы қазаққа қарсы жұмсайтын қару қылмақ. Үкіметтің бұл мақсатына қазақты әбден жуасытып, құрықсыз қолға тұрғызсам екен, аранымды толық жүргізсем екен деген ниет қосылды. Бұл

талабына жету үшін үкімет қазақ жеріне әскер орналастырып, жер беруге керек болды. Орыстың сауда капиталы қазақ жерінің байлығын ындынына салғанына місе тұтпай, Азияны талаған үстіне таласам екен деп Бұқара, Балқ, Бадахшам, Индияда бос жатқан алтын бар, соны Еуропаға, әсіресе тойымсыз Англияға бермей, өзім жұтқыныма салсам деп ұмтылған. Орыстың тарих жазушы һәм Орынбордың алғашқы губернаторларының бірі Татищев айтады: «И таком заключается, что установлению спокойной и полезной коммерции в оных странах *генерально надобно обладать землей Хивинской* (курсив автора) и тогда наша намереваемая коммерция от *Индии* (курсив наш) и всех окрестных земель основав в Хиве, яко арсенал торговами промыслу с обеих сторон, произошло бы с наивящей силою и успехом»¹¹.

Міне, осы Татищев айтқан Хиуаны қамтамасыз қолға алып, Индияға дейін сауда жүргізу үшін де, қазақ жеріне әскер орнатып, жерін телімге салуға тиімді болды. Сауда капиталы Азияға қарай араның аша ұмтылған соң, оны қорғау, оның таяғын соғуға, оның мерейін тұрғын елден артық қылуға қазақ жерінде қамал тұрғызып, әскерлік адамдар пайдасына қазақтан жер талау үкіметтің ұстанған жолы болды. Сондықтан қазақтан әуелгі жер талауларын әскери колонизация деу дөп келер.

Бұл күнге дейін адам баласы тарихы тапсыз мемлекетті білмейді. Қай тап күші басым болса, сол таптың қолында мемлекет һәм саясат тізгіні болмақ. Батыс Еуропада, Америкада буржуазия табы басым, үкімет тізгіні бұл күнде солардың қолында. Ресейде еңбекшілер табы басым, сондықтан мемлекет, саясат тізгіні еңбекшілер қолында. Осы қазақ жеріне әскери колонизация жасағанда, орыстың қалың халқы мүжықтар үшін болған жоқ, саудашыл капитал, саудагер байлар пайдасы үшін қажет. Неге десеңіз, ол кезде мүжық қолында мемлекет һәм саясат тізгіні түгіл, қара басының да еркі жоқ еді. Ресейді билеп-төстеуші сол ындыны ашылған байлар болды. Соның үшін қазақ жері талануын иә орыстың еңбекшілерінің, иә қазақ пайдасы үшін болды деуге сыймайды.

Сөзімізді қысқартып айтқанда, озса Орта Азия, Индияны, қалса қазақ даласының байлығын соратын колония қылуға орыстың саудашыл капиталына қазақ жері керек еді. Бұл талаушы капиталды қорғап отыруға қазақ жеріне әскер төгуге керек. Бұл әскерді орналастыру үшін жерін телімге салу керек болды. Бұл қазақ жерін талау иә

қалың мұжық, иә қалың қазақ пайдасы үшін болған нәрсе емес. Бұл істер жүзеге шыққанда, үкіметтің «жауластыр да биле» деген мақсатына жетпек.

Осы экономический һәм полицейский себептер салдарымен үкімет қазақ халқына Еуропа колонияларының таз кебін кигізуге айналды. Азияны Еуропаға ауыстырмай жұтқыныма жеке салам дегенінен орыс үкіметі бұрын, тәтті тілін жалаңдатып бауыршыл, діншіл, «славяншыл» болып, талай рет «шығыс мәселесі» дегенге келіп килігетін еді.

Осы бөлімнің бас жағында көрсеткен Еуропа колонияларының таз кебін Ресей өз колонияларына кигізе қойды ма деп бізге сұрау қойылса, иә кигізді деп батыл айтамыз.

Николайдың колония саясаты шалқып тұрған кезде, колонияға қарсы сөйлеу жазықты болып тұрған уақытында 3-Думаның 3-маусым заңы шығып, «реакция» тұманы басып тұрғанда Г. Н. Потанин былай сипаттаған: «Шаруашылыққа, егіншілікке қолайсыз жерлерге қуылып шығарылған бұратаналар жарзыланып, азын-тозын, ауру науқасқа шалдығып, өліп бітіп, құрып бара жатыр. Бірқатарлары жұмған аузын ашпастан, «өліп барам» деп қарсылық қылып айғайламастан жойылып бара жатыр, бірсыпыралары өдерінде бақырып кетіп жатыр. Бұған мысалы: биыл Ішкі істер министріне батыс алтайлық «душы» халқының «бізге жер үстінде орын қалмады» деп берген телеграммы» дейді.

Мұның Алтай халқының телеграммы ғой, қазағын қайда? деуге мүмкін. Олай деу қате, жетіспегендік болады. Әуелі Алтай, Сібір, қазақ даласы — бәрінің колониялық жолында үкіметтің қашаннан бір қосақтап, көбінесе бір әдіс ұстаған үлгілері. Шаруашылыққа жер беретін, қазаққа шыққан нұсқаулар, заңдар көбінде Сібірге шығарылған заңға сүйеніп, құдды түгелімен жүргізетін, бұлардың басын байлайтын бұршағы басқа саналғанмен, жемісі бір болатын. Екінші, Алтайда отырған қазақ та көп, оны әлі алдымызда көреміз. Үшінші, тағ осы халге келген қазақтар, осы сияқты айқайды салатын да.

31 мамыр 1904 жылы Ертіс бойындағы ені 10 шақырымдық жер Сібір атты қазағына берілуге жарлық болып, 1909 жылы генерал Вологодский «жерден шық, кет, жоғал» деп, жарлық таратқанда, қазақ көшпейміз, көшсек — біз қырылдық деп, Кереку уезінің Ақсу, Алтыбай, Павлодар, Қараоба, Алқакөл болыстарына қараған 4 мың үй ортасынан өкілдікке Ғабдолжапар Айса баласы Бердалини-